

Л. М. Трегуб
Миколаївська обласна універсальна
наукова бібліотека ім. О. Гмирьова

**ДОКУМЕНТАЛЬНІ РЕСУРСИ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.
ЯК КУЛЬТУРНЕ НАДБАННЯ (ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА
ВІДДІЛУ РІДКІСНИХ І ЦІННИХ ВИДАНЬ
МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ
НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМ. О. ГМИРЬОВА)**

Цінність будь-якої бібліотеки, а особливо наукової, полягає, насамперед, у багатстві, універсальності, хронологічній глибині її фондів, наявності раритетів. Не є винятком у цьому плані й Миколаївська обласна універсальна наукова бібліотека ім. О. Гмирьова (далі – ОУНБ). Довгий час дореволюційним виданням бібліотеки не приділялася увага, і лише в 1978 р. була прийнята довгострокова програма роботи з цим фондом. У 1979 р. в ОУНБ був організований сектор рідкісної книги при відділі книгосховища, а 15 березня 1993 р. – виданий наказ по бібліотеці про перетворення вказаного сектора на відділ рідкісних і цінних видань (РіЦВ).

Пріоритетним напрямом роботи відділу є вивчення документів XVIII – початку XX ст. та збереження видань як культурної спадщини. Своєрідне наукове дослідження становить процес бібліотечної обробки дореволюційних видань, що містить у собі атрибуцію книги, науковий опис і визначення її місця в фонді. Одним з важливих етапів дослідницької роботи є відбір літератури для Державного реєстру національного культурного надбання. Нарівні з книжковим фондом належна увага приділяється періодичним виданням, репертуар яких нараховує понад 240 назв. Результати дослідницької роботи з дореволюційним фондом відображаються в доповідях на науково-практичних конференціях, публікаціях у наукових збірниках, місцевій пресі, картотеках, що ведуться у відділі.

ОУНБ, маючи понад 40 тис. прим. творів друку, виданих до 1917 р., посідає друге місце серед обласних фондоутримувачів за кількісним складом дореволюційного фонду.

Зібрання рідкісних і цінних видань є різноманітним за змістом і складається із документів минулих століть у всіх галузях знань, видань видатних друкарів, перших та прижиттєвих видань праць видатних учених (М.В. Ломоносова, М.М. Карамзіна, М.І. Пирогова та ін.), творів знаменитих українських, російських і зарубіжних художників слова (Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, О. Пушкіна, М. Лермонтова, Е. Золя, Ч. Дікенса та ін.). Досить широкий і мовний склад фонду РіЦВ. Крім книжок і періодичних видань російською і українською мовами, бібліотека зберігає видання народів світу іншими мовами. Фонд іноземних видань налічує понад 3 тис. прим., більшу частину з яких (57 %) становлять книги французькою мовою, близько 8 % – німецькою та 6,5 % – англійською. Крім того, є книги латинською, польською, грецькою, єврейською та іншими мовами. Переважно – це художні твори класиків зарубіжної літератури.

Протягом більше ніж столітньої історії існування ОУНБ її фонд поповнювався з найрізноманітніших джерел. У першу чергу він формувався на основі замовлень за видавничими каталогами та каталогами книгарень Москви, Санкт-Петербурга, Одеси. Значну частину літератури бібліотека отримувала з видавництва М.П. Карбасникова, а також з книгарні С.А. Скірмунта “Труд”. Разом з тим, не менш однієї третини книг та журналів, що надходили до громадської бібліотеки, – це результат пожертвувань урядових, наукових, громадських та інших організацій і установ. Так, у фонді зберігаються книги, які належали раніше бібліотекам Миколаївського особливого комітету піклування про народну тверезість, Миколаївського міського зібрання, Миколаївської Олександрівської гімназії, Миколаївської Маріїнської жіночої гімназії, Будинку освіти та ін. Про належність видань тій або іншій бібліотеці свідчать печатки й штампи, які збереглися на титулах книг. Безоплатно або на умовах оплати пересилання бібліотека отримала також видання низки університетів та інших навчальних закладів. Надходили книги й безпосередньо від самих видавців. Так, Московська міська дума, виконуючи заповіт покійного видавця К.Т. Солдатенкова, надіслала на адресу бібліотеки 73 т. його видань.

Фонд поповнювався і за рахунок дарів приватних осіб. Кожне власне зібрання – це своєрідний літопис епохи, інтелектуальний зріз громадського життя, а ім'я власника дуже часто – яскрава сторінка в науці, культурі, літературі. Так, інженер-хімік Г. Вайнберг,

член Дирекції бібліотеки, подарував бібліотеці 664 т.; міський голова В. Соболев – 184 т. Досить велике зібрання цінних книг подарував бібліотеці 1 серпня 1914 р. колишній секретар Миколаївського товариства лікарів, доктор Олексій Анатолійович Понятовський. Ця колекція зберігається в бібліотеці до цього дня та містить більш ніж півтори тисячі томів, серед яких багато цінних образотворчих видань, історичних книг, творів російських та зарубіжних класиків, у тому числі й іноземними мовами. Разом із книгами був переданий рукописний каталог на подаровані книги, власноручно складений О. Понятовським. Усі книги колекції мають штамп “Дар А. Понятовского” або напис чорнилом “А. Понятовский”.

Неординарними особистостями в історії української науки, культури й освіти є сім'я Аркасів, коріння якої бере свій початок з 2-ої половини XVIII ст., коли Андреас Аркас переселився із Греції до Миколаєва. Протягом тривалого часу від покоління до покоління передавалася і поповнювалася приватна бібліотека, що для інтелігентної та освіченої родини Аркасів була постійним помічником. Доля багатьох книжок із цієї бібліотеки й сьогодні залишається невідомою. Звичайно, значна частина приватного зібрання загублена: щось, можливо, загинуло в роки війни та репресій, якась частина документів може зберігатися в інших бібліотеках, в приватних колекціях мешканців Миколаєва, в букіністів, які навіть не підозрюють, що це книги з приватної бібліотеки славнозвісної родини. Але все ж таки вдалося знайти, підтвердити та опрацювати ряд видань, які належали Аркасам. Нині вони зберігаються у фондах Миколаївського обласного архіву, краєзнавчого музею і нашої бібліотеки. На сьогодні в РіЦВ ОУНБ ім. О. Гмирьова виявлено і віднесено до окремої колекції 38 прим. видань, на яких збереглися маргінальні позначки. В основному це історична література, природничо-наукові видання, книги з питань техніки, літературознавства, декілька словників. На одних документах зустрічаються автографи (“Nicolae Arkas”, “С.Аркас”, “прочитал Аркас-Младший”), на інших – написи авторів книг, які дарували свої видання членам родини, листи з дарчими написами. На деяких виданнях збереглися чіткі вензелі: Н. А., К. А., С. А. Припущення щодо вензелів зроблені на підставі вивчення складу родини Аркасів. Так, Н. А. (або А. Н.) – Микола Аркас; К. А. (або А. К.) – Костянтин Миколайович, син Миколи Миколайовича та Ольги Іванівни; С. А. (або А. С.) – Софія Петрівна, дружина Миколи Андрійовича.

Однією із найцінніших складових частин фонду рідкісних і цінних видань є колекція стародруків XVIII ст., що налічує 240 прим. Цей період представляє, безумовно, великий інтерес для вивчення історії книги. Видання книг у Росії в XVIII ст. досягло значних обсягів. Особливо помітним зростання книговидавництва було в 60–70-і роки, коли престол посіла Катерина II, освічена правителька. Завдяки її наказам з'явилися товариства, які займалися виданням книг. Окрім цього, було дозволено приватним особам відкривати друкарні. Завдяки цим заходам книгодрукарство та книготоргівля поживалися. Проте наприкінці XVIII ст. книгодрукування знов почало зменшуватися, друкарні закривалися, книги знищувалися. На сьогодні книги XVIII ст. становлять, до певної міри, бібліографічну рідкість та цінність як пам'ятки книжкової культури минулих століть.

У 1755 р. в культурному житті Росії відбулася винятково важлива подія: за ініціативою та за участю М.В. Ломоносова в Москві було відкрито університет, через рік при цьому навчальному закладі з'явилася друкарня. Одним з її перших видань було зібрання творів М.В. Ломоносова (1757) у двох томах, з авторськими доповненнями й виправленнями до першого видання (1751). Це видання надруковано на цупкому папері, має чудове оформлення. На початку книги вміщено гравірований портрет М.В. Ломоносова. В бібліотеці зберігся перший том другого видання, що містить “Предисловіе о пользе книг церковных в российском языке”, поетичні твори, деякі роботи з фізики, хімії та мінералогії. Видання вийшло тиражем у 1200 прим.

До сьогодні зберігають наукове значення праці академіків XVIII ст., які присвячені вивченню та опису Росії. З перших років своєї діяльності Академія наук почала організовувати експедиції у віддалені окраїни Росії з метою їх всебічного вивчення. Внаслідок цих експедицій у виданнях Академії з'явилися описи областей, їх географічних умов, клімату, рослинного та тваринного світу, природних багатств, народів, мови та побуту, а також розповідь щодо історії окремих країн. У фонді РіЦВ зберігаються декілька чудових видань того часу. Серед них, наприклад, “Белевы путешествия через Россию в разныя азиатския земли, а именно: в Испаган, в Пекин, в Дербент и Константинополь” (СПб., 1776) у 3-х частинах. Це щоденник подорожей англійця Джона Белла, який прибув до Петербурга в 1714 р., влаштувався на службу в Колегію іно-

земних справ і в 1719 р. в складі посольства був направлений до Китаю. Книга була надрукована в 1774 р. тиражем 700 прим., але через несплату грошей за друкарські роботи вийшла в світ через два роки. Твір Джона Белла є, на нашу думку, однією з найцікавіших книг XVIII ст.

У фонді РіЦВ зберігається ще одна книга, що і тепер є історико-етнографічним джерелом. Це праця Івана Івановича Георгі (Юганна Готліба) “Описание народов, обитающих в Российском государстве, так же их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопримечательностей...”. Автор був відомим у XVIII ст. етнографом, журналістом і мандрівником XVIII ст. Видання цієї книги було розпочато в 1776–1777 рр. Російською мовою вийшло у світ 3 частини твору, а 4-та частина видана німецькою мовою в 1780 р. В бібліотеці збереглося два томи цього видання. Одна книга складається з трьох частин цієї праці (третья частина – першого видання (1777), перша та друга частини – другого видання (1795–1796)). Друга книга містить у собі третю та четверту частини твору, які було видано в 1799 р.

Видатним російським мандрівником і натуралістом був член Петербурзької Академії наук Іван Іванович Лепьохін. Йому належать роботи з ботаніки, зоології та російської словесності. На основі експедицій у 1768–1772 рр. до Поволжя, Уралу, Прибалтики та Білорусі написана головна його праця “Дневныя записки путешествия доктора и Академии Наук адъюнкта Ивана Лепехина по разным провинциям Российскаго государства” (СПб., 1795–1805). Ця книга є одним із найважливіших здобутків тогочасної російської наукової думки.

Відділ рідкісних і цінних видань зберігає в своєму фонді багато інших унікальних видань XVIII ст. Це “Полное умозрение строения и вождения кораблей, сочиненное в пользу учащихся Навигации” (1778; 600 прим.) і “Универсальная арифметика” (1787; 612 прим.) Леонарда Ейлера, одного із найвизначніших математиків усіх часів, твір П. Алексеєва “Церковный словарь или истолкование речений славенских древних, також иноязычных без перевода положенных в Священном Писании и других церковных книгах...” (1794, тир. 1200 прим.), праця Йосифа Флавія “О войне иудейской” (1786–1787; 624 прим.), дуже рідкісне видання Діодора Сицилійського “Историческая библиотека” (1774–1775; 300 прим.) і багато інших безцінних видань.

Серед чудових російських книг XVIII ст. – видання просвітеля, письменника, журналіста й книговидавця другої половини XVIII ст. Миколи Івановича Новікова. Критично ставлячись до існуючого ладу, М.І. Новіков вірив у силу освіти й морального виховання як єдиного шляху знищення зла. Орендуючи друкарню Московського університету і відкривши ще дві, він розгорнув велику видавничу діяльність і книжкову торгівлю. Близько однієї третини всіх книг, виданих у Росії в 1779–1789 рр., вийшло з новіковських друкарень. Серед них переважає навчальна й наукова література, значне місце займають художні твори. Велику увагу М.І. Новіков приділяв виданню творів французьких і німецьких просвітителів. Із середини 80-х років видавця почали переслідувати за антидержавний характер його просвітницької діяльності, багато книжок було вилучено з продажу та знищено, тому на сьогодні, на жаль, вони є великою рідкістю й по праву прикрашають колекцію російських книг XVIII ст.

Видання М.І. Новікова, які збереглися в обласній науковій бібліотеці, різноманітні за змістом. У них знайшли відображення питання з географії, історії, мовознавства, природознавства тощо. Своєрідною загальною історією подорожей є чотири томна праця Прево д'Екзиля “Всеобщее повествование о путешествиях, или Новое собрание всех известий о странствованиях водных и по матерой земле..., о краях, до коих достигали путешественники...” (1777–1781), з якої бібліотека має четвертий том. Збереглися видання, присвячені Петру I та його епосі: дванадцятитомна праця І.І. Голікова “Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России, собранныя из достоверных источников и размещенныя по годам” (1788–1789), книга А. Катифоро “Житие Петра Великого, императора и самодержавца всероссийского, отца отечества” (1788). Найзначнішими є “Древняя Российская вивлиофика, содержащая в себе собрание древностей российских, до истории, географии и генеалогии российских касающихся” (1788–1789), праця Л. Максимовича “Новый и полный географический словарь российского государства, или лексикон, описующий азбучным порядком географически, топографически, гидрографически, физически, исторически, политически, хронологически, генеалогически и геральдически... достопамятныя места обширной империи Российской в нынешнем ея состоянии, в царствование императрицы Екатерины Великия...” (1788–1789) та ін.

Важливою складовою сьогоднішнього бібліотечного життя стало формування фонду української національної літератури, так званої “україніки”. Фонд ОУНБ є істотним джерелом вивчення історії української книги XIX – початку XX ст. Це зібрання виділено в окрему колекцію, яка налічує близько 2300 прим. творів друку. Як свідчить аналіз місць видання, книги завозилися до Миколаєва з Києва, Харкова, Львова та інших міст. Серед книжок – прижиттєві та перші видання творів Г. Квітки-Основ'яненка “Ганнуся” (Харків, 1839), І. Котляревського “Виргилієва Энеида на малоросійській язык переложенная” (Харків, 1842), Є. Гребінки “Пирятинська ластівка” (Київ, 1878), І. Карпенка-Карого “Сто тисяч” (Черкаси, 1898). Збереглися в фондах бібліотеки зібрання прижиттєвих та рідкісних видань творів інших українських письменників, вітчизняних та зарубіжних учених, діячів мистецтва, науки та культури. Прикрасою фонду є праці П. Куліша: етнографічно-фольклористична й літературна збірка “Записки о Южной Руси” (1856, т. 1; 1857, т. 2), перший український історичний роман “Чорна Рада, хроніка 1663 року” (1857), “Повести” в 4-х томах (СПб., 1860) та оповідання “Орися” (Київ, 1883). Цінними є видання Києво-Печерської лаври: “Краткое руководство к чтению книг Ветхаго и Новаго завета...” Амвросія (1823), “Беседы на Матфея Евангелиста” Іоанна Златоуста (1826), “Жития святых” (1855).

Видання періоду Великої Вітчизняної війни (1941–1945) свято зберігають історію цієї війни і несуть кризь століття розповідь про безсмертний подвиг народу-переможця. Кілька останніх років ведеться робота з формування винятково цінної колекції видань 1941–1945 р. На сьогодні вона налічує близько 1200 прим. книжок, що вийшли на території Радянського Союзу в роки війни. Головне місце серед тогочасних видань належало військовій книзі: видавалися статuti, практичні посібники зі стратегії й тактики ведення бою, мемуарна та воєнно-історична література. Дуже практичними під час війни були кишенькові книжки – видання невеликого формату, які можна було носити із собою. Велике значення в роки війни мала політична книга, метою якої було розкриття намірів нацистських загарбників, інформування та оцінка стану на фронтах. У друкованій продукції воєнних років широко представлена технічна та виробнича книга, тому що доводилося терміново переводити народне господарство на військові рейки, здійснювати евакуацію фабрик і заводів. Випускалася також література з мово-

знавства, історії, медицини, навчальні та дитячі книги. В роки війни ілюстрованих видань друкувалося мало, книги були скромно оформлені, в строгих тонах, на сірому папері, в безбарвних оправах, невеликого формату. Бібліотека зберігає цей дорогоцінний скарб для майбутніх поколінь.

Усім любителям книги добре відомі мініатюрні видання, популярність яких постійно зростає. Книжкам-крихіткам приділяють увагу і колекціонери, і дослідники. В колекції обласної наукової бібліотеки є понад 240 прим. книг різноманітної тематики, формат яких не перевищує 10x10 см. Більшу частину колекції складають видання художніх творів вітчизняних та зарубіжних письменників. Ці книги багатоілюстровані, часто мають суперобкладинку, манжетку або футляр, рельєфне золоте тиснення на оправі, позолочений зріз, стрічечку-закладку та відрізняються порівняно малим тиражем. Серед них – “Избранное” О.С. Пушкіна в 3-х томах (1989), збірка А. Фета “Вечерние огни” в 2-х томах (М., 1984), “Мала книжка: Автографи поезій, 1847–1850 рр.” Т.Г. Шевченка (К., 1963), “Заповіт” мовами світу” (К., 1960), двотомник “Донских рассказов” М. Шолохова (М., 1985) та багато ін.

Невелику частину фонду мініатюрних видань становить література політичного характеру.

Гордістю бібліотеки є колекція періодичних видань минулих століть, репертуар яких складає понад 240 назв. Серед них – журнали “Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащих” (1762), “Беседующий гражданин” (1784) – унікальні зразки періодики XVIII ст. У фонді бібліотеки знаходяться окремі примірники та комплекти журналів XIX ст., які мають велику наукову цінність: “Основа”, “Киевская старина”, “Исторический вестник”, “Морской сборник”, “Вестник Европы”, “Русский архив” та ін. У цих виданнях знайшли відображення досягнення суспільного розвитку в соціально-політичній, економічній, технічній, науковій, культурній та інших сферах діяльності.

У фонді відділу рідкісних і цінних видань досить добре збереглася довідкова література XIX – початку XX ст., яка представлена універсальними і галузевими енциклопедіями та довідниками. Активним попитом у читачів користуються “Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона” у 86 томах, “Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат” в 58 т., “Военная энциклопедия” в 14 т., “Полная энциклопедия русского

сельського господарства” в 12 т., “Реальная энциклопедия медицинских наук” у 20 т. Ці видання містять подробиці і факти, які не знайшли відображення в сучасній довідковій літературі.

Склад та зміст зібраних у бібліотеці книжкових багатств розкривається через визначену систему каталогів і картотек, які дозволяють відобразити стан фонду з різних аспектів.

Бібліотечні фонди є важливим інформаційним ресурсом, документальною пам’яткою суспільства та становлять особливу цінність з точки зору історії та соціальної культури. Значення рідкісних видань і стародруків як важливого наукового джерела виходить за межі вузькоспеціального значення. Ці пам’ятки надають цінні відомості з питань загальної історії, доповнюють знання з історії літератури та мови, етнографії та точних наук. До того ж, графічний матеріал багатьох видань настільки досконалий, що можна говорити про стародруки як про твори мистецтва. Таким чином, фонд РіЦВ є багатогою базою для проведення науково-дослідної роботи в різних галузях знань.

Соціально-економічні зміни останніх років у країні, повернення до традицій та культури предків, інтерес до історії держави підняли попит на дореволюційні видання. Проте, на жаль, саме ці документи з ряду причин піддаються руйнуванню та першочергово потребують спеціальних запобіжних заходів щодо збереження, в тому числі, й обмеження у використанні. Тому нині нагальним є питання забезпечення належної схоронності бібліотечного фонду дореволюційних видань як частини культурного надбання та інформаційного ресурсу в інтересах сучасного та майбутнього поколінь. Вирішити проблему захисту інформації та одночасно зробити її широкодоступною для використання можливо шляхом застосування спеціальних технологій: мікрофільмування, оцифрування. Саме над цим ми будемо працювати найближчим часом, адже обов’язок працівників бібліотеки – виявити, зберегти та донести до майбутніх поколінь у первісному вигляді духовну культуру минулого, що матеріалізована в книзі.